

ЛЕКСИЧНА СПОЛУЧУВАНІСТЬ У МОВІ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ

У статті на основі аналізу мови партійних документів у парадигматично-синтагматичних відношеннях виділено основні моделі лексичної сполучуваності в системі мови тоталітарного режиму. Обмеження лексичної сполучуваності рамками ідеологічно і соціально значущих тематичних груп розглядається як одна з основних умов семантичних зрушень у системі мови тоталітарного режиму.

У лінгвістичній науці мова тоталітарного режиму (МТР) радянського зразка стала об'єктом передусім семантико-парадигматичного і словотвірного аналізу. Динаміку семантичної структури лексичних одиниць мовознавці розглядали у зв'язку з історією радянського суспільства [1; 6; 9]. Основні висновки було зроблено на основі дослідження публіцистичного дискурсу як основної сфери функціонування «радянської новомови». Ми подамо аналіз МТР у парадигматично-синтагматичних відношеннях, що дасть змогу виділити основні моделі лексичної сполучуваності і в системі МТР розглядати їх як умови семантичної трансформації в структурі лексичних одиниць, простежити закономірності сполучуваності тих лексичних значень,

якими тоталітарний режим маніпулював найбільшою мірою. До того ж з аналізу моделей сполучуваності постають моделі сприйняття дійсності, узагальнена єдина точка зору на світ, провідні категорії тоталітарного мислення. Не маючи можливості в межах однієї статті розглянути всі моделі сполучуваності й реалізацію всіх можливих лексичних значень у рамках цих моделей, ми зупиняємось на найчастотніших. (Частотність вживання визначено на 2000 словосполучень.)

Говорячи про МТР як про мовну систему, маємо на увазі чітку організацію лексичного складу МТР, що містить «основні блоки ідеологем і міфологем, пов'язаних між собою жорсткими структурними відношеннями» [2, с 3].

Намагання тоталітарної влади уніфікувати мовний простір реалізується передусім у мові партійних документів, саме в них треба шукати витоки лінгвістичних явищ в МТР [3, с 95]. Мова партійних і керівних документів - та частина комунікативного простору в СРСР, що була джерелом усіх інновацій у мові. І тому тексти партійних документів деякі мовознавці визначають як прецедентні тексти [4; 5] тоталітарної доби. Найвищий рівень стандартизації висловлювань містять документи, створені партійно-адміністративним апаратом у 70-х рр. На цей час «уже була вибудована система нормативів, принципів, які лежали в основі організації і мови, і мовлення - всього мовного життя радянського суспільства» [6, с 119]. Саме тому ці тексти цікаві для дослідження ритуалізованої форми викладу, нерелевантно! рефлексії слова. Отже, моделі лексичної сполучуваності виділено на основі аналізу текстів партійних документів 70-х рр. [7]. Для їх позначення скористаємося прийнятими символами (N - іменник, A - узгоджувальний прикметник, V - дієслово, D - прислівник).

У стереотипному контексті МТР найчастотнішою є модель AN. (Частота вживання становить 1067.) До того ж ця модель є базовою, оскільки за нею вибудувало ідеологічно і соціально оцінений контекст МТР у дихотомічних парах (свій/чужий, правильний/неправильний, добрий/поганий, прогресивний/реакційний тощо), всі ключові поняття радянського політичного дискурсу: *комуністична партія, радянська держава, соціалістична власність, комуністичне будівництво* тощо. Такі актуалізовані звороти «найбільш точно відображали соціально типові зв'язки й відношення між предметами і явищами даного періоду» [5, с 108], а отже, перебували в центрі суспільної свідомості. Відповідно найуживанішими в цій моделі є атрибути ідеологічного змісту: *радянський, соціалістичний, комуністичний, революційний*, що сполучаються з іменниками таких лексико-тематичних груп:

- суспільно-політичні терміни: *партія, суспільство, суспільні відносини, зовнішня політика, нація, η 'ятирічний план, найновіші досягнення, сучасні засоби* тощо;
- абстрактні поняття: *віра, думка, свідомість, підхід, напрям, завдання, ставлення, активність, результат*;
- назви загальнолюдських цінностей: *честь, мораль, совість, оптимізм, патріотизм.*

Найширший спектр лексичної сполучуваності серед названих ідеологічних атрибутів становить *атрибут радянський*. (Частотність вживання - 41 на 2000 повнозначних слів). Крім зазна-

чених лексико-тематичних груп, цей атрибут становить тісну сполучуваність з назвами:

- часових проміжків: *час, епоха*;
- просторових понять: *країна, міста, села, селища*;
- збірних понять: *люди, діти, колектив*;
- осіб: *людина*;
- осіб за родом діяльності: *інженери, винахідники, артисти, працівники літератури і мистецтва, працівники преси* тощо;
- осіб за *статтю*: *радянська жінка* (при відсутності варіанта радянський чоловік).

У сполученні з атрибутом *соціалістичний* (частотність - 32) найуживанішою є тематична група на позначення понять, пов'язаних з виробничими і трудовими процесами: *соціалістична власність, соціалістичне господарство, соціалістична економіка, соціалістичне змагання* (як форма існування соціалістичного способу виробництва в СРСР).

Атрибут *комуністичний* (частотність - 29) найчастотнішу сполучуваність виявляє з назвами загальнолюдських цінностей: *мораль, совість, переконання, спрямованість, свідомість*.

Лексема *революційний* (частотність - 21) найширший спектр сполучуваності становить зі словами, що мають значення дії, руху: *перетворення, рух, дія, зміна, сила, завоювання*.

У даній моделі сполучуваності активізовано атрибути, утворені на основі метафоричного, гіперболічного переосмислення значень:

- кількості: *численна армія, мільйонні загони, широкі маси, дальше збільшення* тощо;
- масштабності, розміру: *великі цілі, всенародний рух, всесоюзний огляд, всесвітньо-історичний масштаб, широка автоматизація, величезні родовища, безмежний простір* тощо;
- швидкості: *семимильні кроки, швидке нарощування, ударний темп, впевнений ритм, прискорений розвиток* тощо;
- сили, міцності: *могутня зброя, революційна сила, могутня хода, бойове завдання, зміцнені позиції* тощо;
- часу: *нова радянська людина, вічноюне вчєнє* тощо;
- родинності: *братні народи, рідна партія, батьківське слово* тощо.

Атрибути в моделі AN виступають важливими транспонентами семантики слів [8]. Слово, творячи тісну сполучуваність з ідеологічно і соціально значущим атрибутом, засобом постійних повторів породжувало в мовній свідомості нероздільні мовні звороти, в яких наявність компонента N передбачає наявність компонента A.

Такі умови вживання слова У. Вайнрайх визначав як умови «вивітрювання значення слова» [9, с 223]. У системі МТР стійкість конструкції простежується і в зворотному напрямі: компонент А передбачає N. Причому, в зворотному напрямі стійкість конструкції може бути сильнішою. (Порівняйте: план п'ятирічний і п'ятирічний план.) До того ж у стандартизованому тексті МТР передбачуваним стає не лише слово, а й, відповідно, цілий текст, котрий у системі МТР постає текстом з «вивітраним змістом», з ритуалізованим функціональним призначенням.

За будь-яким поняттям у системі МТР закріплюється важлива для тоталітарного режиму ідеологічно оцінна характеристика, що, постійно повторюючись, фіксується в мовній свідомості як «ідеологічне смислове прирощення» [10, с 32]. Без цього «ідеологічного маркування» жодне явище у системі МТР не існує. Така «спеціалізація» лексико-семантичних зв'язків приводить до своєрідної «спеціалізації» слова вживатися в чітко вираженому ідеологічному контексті [8, с 16], результатом чого є лексико-семантична трансформація - звуження лексичного значення слова.

Так, прикметник *великий* з шести значень, поданих у «Словнику української мови» (СУМ) [11], в МТР реалізує оцінне значення «який має велике значення»: *велика державна справа, велике діло, великі зрушення*. У СУМІ це значення проілюстровано двома прикладами: «Велика Жовтнева соціалістична революція» і «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу» (назви двох найважливіших дат в історії СРСР).

Атрибут *новий* у МТР активізує три значення з восьми, поданих у СУМІ:

- «який недавно виник»: *нова техніка, нова людина*;

- «зовсім інший, не той, що був раніше»: *новий підхід, нові технології*;

- «сучасний»: *нові здобутки*.

Високий активізує значення «великий, значно більший від звичайного кількості, інтенсивністю»: *високі темпи розвитку, висока організованість, високий об'єм зв'язок*.

Отже, радянський узус впроваджував як стандарт звуження лексичного значення слова.

У моделі AN атрибут може бути виражений займенниками *наш, свій, увесь, кожний*, що позбавлені денотативної функції і в системі МТР детермінують відношення в дихотомічній парі кожен/всі. «Наш» - найчастотніше слово в системі МТР серед повнозначних слів (це констатували мовознавчі дослідження ще в радянські часи [12]), становлячи тісну сполучуваність зі словами всіх лексико-тематичних груп (поданих

вище), автоматично стає еквівалентом до ідеологічно значущих атрибутів (або ж вступає з ними у синонімічні відношення): *наша країна, наша економіка, наша епоха, наші колективи, наші успіхи, наші досягнення, наші діла*. Функціонально володіючи оцінним значенням, присвійні займенники були призначені «цементувати» радянський народ у родову спільність.

Чітка регламентованість атрибутивних значень у системі МТР закріпила їх використання лише в межах даних лексико-тематичних груп, що, відповідно, звузило їхню потенційну сполучуваність. Утім, будучи спільними для цих лексико-тематичних груп, атрибути стають взаємозамінними, що спричинює утворення оказіональних значень: комуністична партія (суспільно-політичний термін) - рідна партія («рідний» реалізує значення «кровна спорідненість», «кровний зв'язок», «те, що є дорогим»; «партія» має значення «частина», букв.: «та частина, що є спорідненою кровно»).

Словосполучення, побудовані за моделлю AN, можна кваліфікувати як словосполучення зі «сисловою недостатністю» (В. В. Виноградов). Як компенсацію смислової порожнечі можна розглядати лексико-синтаксичне розширення даної моделі (введення ще одного означення) й утворення її структурного варіанта AAN; *вирішальний стратегічний напрям, ефективне ціле-спрямоване вивчення, головна першочергова справа, політична трудова активність, сучасна історична епоха, нові переконливі докази, наукові творчі кадри*. Проте друге означення не заповнює інформаційного вакууму, а вносить додаткові експресивні відтінки. Експресивність другого означення часто підсилюється за рахунок використання словотвірних засобів - префіксів най-, все- - *найглибші революційні перетворення, найважливіше історичне завдання, всесвітній історичний розвиток*.

Атрибутивні багатокомпонентні словосполучення в системі МТР виявляються структурами найвищого знакового рівня, їх можна кваліфікувати як структури «подвійної експресивності».

Усі атрибути в системі МТР можна кваліфікувати як слова з «нестрогим значенням», що «у кожному конкретному випадку застосування мають неоднакові смислові параметри» [8, с 26]. Однозначність у системі МТР задається контекстом, детермінованим чітко визначеною системою ідеологічно і соціально значущих атрибутів.

За ознакою частотності другою дистрибутивною моделлю є NN. (Частотність вживання -

689). Ця модель характеризується особливою сталістю і спаяністю компонентів. Представимо найчастотнішу тематичну групу цієї моделі; максимально тут активізовані віддієслівні іменники: *підвищення, зростання, збільшення, зміцнення*, які в ідеологізованому, експресивно насиченому контексті реалізують сему «процесуальність». Найширший спектр сполучуваності серед зазначених іменників становить лексема *підвищення*, що сполучається з іменниками таких лексико-тематичних груп:

- значення, пов'язані з процесом праці: *продуктивність, ефективність, урожайність, родючість* тощо;

- абстрактні поняття: *роль (КПРС, комуністичного руху), рівень (життєвий), добробут* тощо.

Синонімом до *підвищення* виступає іменник *піднесення*, ступінь експресивності якого є вищим, а тому вживається лише з іменниками абстрактного значення: *рівень, дух, авторитет, роль*.

Іменник *зміцнення*, актуалізуючи сему «робити міцним», становить тісну лексичну сполучуваність з назвами:

- абстрактних понять, пов'язаних з «миролюбним контекстом» радянського політичного дискурсу: *зміцнення зв'язків, зміцнення миру, зміцнення безпеки, зміцнення світової системи соціалізму, зміцнення єдності дій* тощо;

- економічних термінів: *зміцнення економіки, матеріально-технічної бази* тощо.

Збільшення, маючи сему «кількість», сполучається з іменниками, що містять значення, пов'язані з виробничим процесом: *збільшення виробництва продукції, збільшення кількості поставок* тощо.

Іменник *зростання*, сполучаючись з лексемами *виробництво, поставки* (назвами виробничого процесу), вступає у синонімічні відношення з іменником *збільшення*, а сполучаючись з абстрактними іменниками (*роль, добробут* тощо), виступає синонімом до іменників *підвищення, піднесення: зростання добробуту, зростання керівної ролі партії* тощо.

З синонімічного ряду *підвищення, зростання, піднесення* у термінологічних сполуках вживається лише *підвищення*, що свідчить про найнижчий ступінь експресивності цього іменника.

Актуалізуючи таку семантичну ознаку, як постійна повторюваність дії, ці іменники в межах моделі утворюють словосполуки «дубльованої семантики»: *зміцнення могутності, зростання темпів, піднесення рівня, підвищення рівня* тощо.

Представлені віддієслівні іменники об'єднані значенням «доводити до вищого рівня». Важливість цього значення для створення ідеологізованого контексту доводять словникові статті у «Словнику української мови», що ілюструють значення названих іменників лише ідеологічними прикладами.

Модель NN також не виступає у «чистому вигляді», її «змістове розширення» фіксують такі структурні варіанти: трикомпонентна модель NNN: *здійснення завдань партії, удосконалення управління промисловістю, піднесення ефективності виробництва* тощо, в якій віддієслівні іменники експресивно забарвлюють термінологічні сполуки.

У системі МТР зафіксовано чотирикомпонентну сполуку NNNN (з термінологічним значенням): *метод підвищення продуктивності праці*.

Однак основним способом розширення моделі NN є введення атрибутивної лексики, що структурно може бути розміщена:

перед першим компонентом ANN: *успішне розв'язання завдання, найкращі зразки праці, могутній засіб розвитку, загальна криза капіталізму* тощо;

перед другим компонентом NAN: *система ефективних заходів, відповідальність за політичну спрямованість, в результаті успішного здійснення, розвиток революційного процесу* тощо;

перед кожним компонентом AN AN: *неухильне підвищення життєвого рівня, зразкова організація соціалістичного змагання, насущні завдання виховної роботи* тощо, відповідно посилюючи ступінь експресивності наступного компонента моделі.

Через те що в МТР частотність вживання прислівника як показника ступеня інтенсивності дії дуже висока, третьою за частотністю моделлю у системі МТР є DV. (Частотність вживання - 264.)

Актуалізовані дієслова *підвищувати, створювати, відзначати, проводити, здійснювати* (дієслова - нечисленний клас слів у МТР) супроводжуються прислівниками зі стійким експресивним значенням.

Найважливіші з них - *рішуче, невтомно, неухильно, невпинно, докорінно, глибоко* - за значенням сили, постійності, глибини - групуються у синонімічні ряди: *рішуче, ретельно, наполегливо; невтомно, неухильно, невпинно; глибоко, докорінно*. Через те що перші два значення містять сему «активність», синоніми перших двох синонімічних рядів є взаємозамінними: *невтомно пропагувати, активно підвищувати, наполегливо виконувати*.

У системі МТР послідовно простежуються моделі, утворені сурядним зв'язком. Їх можна поділити на двокомпонентні й трикомпонентні. Найчастіше у сурядний зв'язок вступають пари, що становлять своєрідні термінологічні звороти, звороти-кліше: *серп і молот, міністерства і відомства, міста і села, партія й уряд*. Саме такі конструкції розширювались ідеологічно значущими атрибутами, утворюючи ключові поняття в системі МТР: *робітничий клас і колгоспне селянство, комуністична партія і радянська держава*.

Трикомпонентні конструкції, утворені сурядним зв'язком, характеризувалися чітким незмінним порядком слів, який відображав ієрархію суспільних відносин у СРСР: *партійні комітети, міністерства і відомства; партійні, профспілкові і комсомольські організації* тощо.

Повторюваність, частота вживання визначених моделей сполучуваності зумовили надзвичайно високий ступінь спаяності лексичних компонентів у системі МТР, що привело до фіксації у мовній свідомості нероздільних мовних зворотів, котрі виконували лише знакову функцію: *непорушна єдність серпа і молота, непорушна єдність робітничого класу і колгоспного селянства, непорушна єдність партії і народу*.

Лексична сполучуваність у системі МТР будується, з одного боку, на довільності мовного знака, а з другого, - на жорсткій регламентації екстралінгвістичними факторами, будучи обмеженою ідеологічно і соціально значущими тематичними групами. Водночас звуження лексико-тематичних груп обмежує потенційну сполучуваність слова, закріплюючи його за певною те-

матичною групою [13]. Обмежені парадигматичні відношення звужують синтагматичну здатність слова, наслідком чого є зміна його семантичної структури. Дію ідеологізованого контексту можна розглядати як умови «вивітрювання змісту» слів, як умови «вільної семантики» [14].

Чітка сполучуваність у системі МТР породжує конструкції, в які підставляється «предметно» різний, але граматично правильний зміст. Обмеженість синтагматичних відношень зумовила абсолютну граматичну правильність мови тоталітарного режиму і водночас призвела до ущербності в сфері масової комунікації. (Синтагматичні відношення - це ті відношення, завдяки яким мова функціонує як засіб спілкування.) В умовах штучного обмеження парадигматично-синтагматичних відношень мова не реалізовує основної своєї функції - комунікативної. Через це МТР визначається як «квазікомунікація» [3; 14], «доповнена прийомми емоційного нагнітання, наполегливого сугестивного повторення, що полегшує вироблення умовного рефлексу лояльності до влади, спричинює і стимулює роздвоєння свідомості» [3, с 9].

Аналіз лексичної сполучуваності у системі МТР свідчить, що в рамках однієї й тієї ж моделі сполучуваності можна висловити лише той зміст, що строго регламентований значеннями лексико-тематичних груп, а це дозволяє говорити про МТР як про мову з чітко окресленими межами. Вся дійсність у МТР постає замкнутою рамками розглянутих моделей сполучуваності. Все, що не підлягає даним моделям, залишається неназваним, залишається поза мовою. Світ в результаті постає як зовсім інша реальність.

1. Мова тоталітарного суспільства.- К.: Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАНУ, Інститут української мови, 1995.
2. Кутина Н. А. Языковое сопротивление в контексте тоталитарной культуры.- Екатеринбург, 1999.
3. Потятинник Б., Лозинський М. Патогенний текст.- Львів, 1997.
4. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность.- М., 1987.
5. Чумак Л. И. Ключевые выражения эпохи - паспортизация времени культуры // Язык и культура.- К., 1994.
6. Романенко А. П. Советская словесная культура: отечественная история ее изучения // Вопросы языкознания- 2002.- № 6.
7. КППС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.- К.: Політвидав України- 1982.- Т. 11; 1983.- Т. 12. КПУ в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т.- К.: Політвидав України, 1976.
8. Кочерган М. П. Слово і контекст- Львів, 1980.
9. У. Вейнрейх. О семантической структуре языка // Новое в лингвистике.- М., 1970.- Вып. V.
10. Русский язык конца XX столетия (1985-1995).- М.: Языки русской культуры, 2000.
11. Словник української мови: В 11 томах.- К., 1971.- 1980.
12. Костомаров В. Г. Русский язык на газетной полосе.- М., 1971. Полякова Г., Солганик Г. Частотный словарь языка газеты.- М., 1971. Язык и стиль средств массовой информации и пропаганды / Под. ред. Д. Э. Розенталя.- М., 1980.
13. Стернин И. А. Проблемы анализа структуры значения слова.- Воронеж, 1979.
14. Гловинський М. Новомова // 12 польських есеїв.- К.: Критика, 2001.

O. Kalynovska

THE LEXICAL COMBINATIONS IN LINGUISTIC SYSTEM UNDER TOTALITARIAN REGIMEN

The present article contains the description to main models of lexical combination in linguistic system under totalitarian regimen; the research is based on language analysis of party documentaries (used as examples of Soviet language culture) in syntagmatic and paradigmatic relations. The limitations of lexical combinations is studied as one of the main conditions semantic transformation in the language system of totalitarian regimen.